

Л.П. Павленко

УКРАЇНСЬКА МОВА

Мова і мовлення

1-4 класи

Посібник для вчителя

- ⌘ вислови про мову
- ⌘ прислів'я та приказки про мову
- ⌘ вірші про мову
- ⌘ словники — найкращі вчителі
- ⌘ нестандартні уроки

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН

ББК 81.2Укр я71
П12

Павленко Л.П.

П12 Українська мова. Мова і мовлення. 1-4 класи:
Посібник для вчителя. — Тернопіль: Навчальна
книга — Богдан, 2021.— 104 с.

ISBN 978-966-10-7211-3

У посібнику подано різноманітний матеріал до теми «Мова і мовлення». Запропоновано вислови про українську мову, прислів'я та приказки, вірші українських поетів, барвінковий словничок, родовід української мови.

Цікавим і пізнавальним є матеріал про словники: абетка видів словників, загадки, піраміда крилатих слів, термінологічний словничок.

Корисним матеріалом слугуватимуть зразки нестандартних уроків рідної мови.

Цей посібник допоможе вчителю у доборі матеріалу до теми «Мова і мовлення», в ознайомленні учнів зі словниками, у нестандартній цікавій формі виховувати любов до рідної мови.

Для вчителів початкових класів, студентів педагогічних навчальних закладів.

ББК 81.2Укр я71

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

ISBN 978-966-10-7211-3

© Навчальна книга — Богдан,
майнові права, 2021

ТИ — ЯК ЗІРКА СВІТАНКОВА, УКРАЇНЬКА НАША МОВО!

ПРАВДА МОВИ

Витяг із наукової розвідки Френсіса Фегі (Ірландія)
в перекладі Лесі Українки

Довідка. Наукова розвідка Френсіса Фегі «Справа ірландської мови» була вміщена в англійському журналі «Westminster Review» 1902 року, який зберігається в центральній науковій бібліотеці АН України імені Вернадського. Переклад її здійснила Леся Українка для літературно-наукового місячника «Нова громада».

«Вплив мови на національне життя і характер далеко сягає. Сама мова є цвіт національного духовного існування. Мова росте в купі з нацією, дає голос усім народним радощам і злидням, боротьбі, перемогам і поразкам, духовним і матеріальним змаганням. В ній відбиваються поведінки й звичаї, традиції, віра, надія і гордість».

«Мова переможця в устах подоланого, — каже Тацит, — завжди є мовою раба».

«Нація, — каже ірландський письменник Томас Девіс, — повинна боронити свою мову більше ніж свою територію — це певніша межа й міцніша границя, ніж фортеця або річка. Втратити рідну мову і перейняти чужу — це найгірший знак підданства, це кайдани на душу. Втратити національну мову — це смерть, це значить, що ярмо вже в'їлося глибоко».

Правду цього всього признали ті малі нації на континенті, які під важкою владою великих держав боролися і вибороли собі національне існування...

Проблеми мови, на жаль, до болю знайомі й нам, українцям, актуальні на дев'ятнадцятому році незалежності Української держави.

Думаю, кожен, хто прочитає витяг із наукової роботи ірландця Фегі, зрозуміє, чому звернулась до неї велика дочка української нації — Леся Українка, побачить аналогію з українською мовою. Українська мова — одна з найдавніших європейських мов із глибоким тисячолітнім корінням, що витворила цілу культуру та історію.

Відродження нації починається з мови. Але це складний і тривалий процес. На думку Френсіса Фегі, сумне майбутнє у того народу, який добровільно зрікається своєї мови. Лише послідовна щоденна праця і боротьба — невтомна, цілеспрямована, наполеглива — за національне відродження — врятує мову малих й великих народів і в тому числі мову нашого українського народу. Збереження, розвиток і захист української

мови — свята справа кожного свідомого українця, кожного патріота України.

Нехтуючи рідною мовою наших близьких і далеких предків, зневажливо ставлячись до культурних надбань народу, ми втрачаємо власну гідність. А це ще більш страшне явище, ніж нагальні проблеми хліба насушеного. Якби всі ми, українці, на своїй землі не полінувалися досконало вивчити рідну мову і в усіх сферах життя користувалися нею — жодна сила в світі не змогла б здолати нас. Адже з рідною мовою в наших генах прокинулися б досвід і таланти наших славетних прадідів, відродилися сили спільними зусиллями будувати могутню, заможну, квітучу Україну, всупереч усім загрозам ззовні та зсередини.

Щоб зрозуміти причини нинішньої мовної ситуації в Україні, варто знати правдиву історію рідної країни, ознайомитися з численними історичними фактами дискримінації, заборон української мови нашими поневолювачами. Загарбники зробили все можливе, щоб українці й гадки не мали, якого вони роду: «Чиї сини? Яких батьків? Ким? За що закуті?» (Т.Г. Шевченко). Протягом більш ніж 350 років (із 1622 по 1990) українська мова підлягала нечуваним тортурам. Шовіністи цинічно й завзято рубали наші історичні коріння, нищили нашу мову солов'їну. Незважаючи на цинічні заборони, українську мову не вдалося знищити жодному імперському режиму. Збулися пророчі слова Т.Г. Шевченка: «Наша дума, наша пісня не вмре, не загине...»

Настав час «всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України», як говориться у ст. 10 чинної Конституції України.

Приємно відзначити, що дедалі більше людей усвідомлюють консолідуючу роль української мови в суспільстві. Необхідно всіляко сприяти цьому процесу.

С. Лях

СТАТТЯ 10 КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

ТЕРНИСТІЙ ШЛЯХ

Тернистим був шлях української мови на українській землі. Три-валий час українська мова не могла розвиватися вільно і незалежно.

У 1720 році Петро I видав указ про заборону книгодрукування українською мовою. У 1754 році Катерина II заборонила книгодрукування українською мовою. У 1884 році були закриті всі україномовні театри. У 1914 році указом Миколи II заборонили українську пресу.

Та Україна жила і боролася. Новою Конституцією визначено, що державною мовою в Україні є українська.

РІДНА МОВА

Наша рідна мова багата і красива. Проте вона сама до рук не дається. Щоб вільно, невимушено, красиво розмовляти, треба вчитися. Вчитися довго і наполегливо, вивчати правила, бо це закони мови, запам'ятовувати нові слова, прислів'я та приказки, бо це збагачує вашу мову, вивчати вірші, бо це розвиває пам'ять.

Не шкодуйте часу й зусиль для вивчення мови. Мова — наш вірний друг і помічник протягом усього життя.

За А. Коваль

НАЦІОНАЛЬНА СВЯТИНЯ

З неба дихала зима, проте місто опиралося її кришталевому подиху. Воно лише втратило барви. Зблідла сонячна блакить, посивів Дніпро, злиняли зелені шати каштанів. Коли це — стільки світла! Воно текло з вікна книгозбірні, заливаючи саявом сумні голомозі дерева. Сухий листок, що самотньо гойдався на гілці, затремтів від здивування, напнув пошарпане вітрильце й полетів до вікна. Припавши до шибки, він зазирнув усередину. Велика кімната потонула у світлі. Золотаві промінчики стрибали по важких полицях і шафах, падали ясними бризками на пожовклі аркуші й папірусні сувої стародавніх рукописів, на глиняні й дерев'яні таблички, помережані чудернацькими написами; грали веселими вогниками в перламутрових скойках, які прикрашали послання з далеких східних країн. Всі ці безцінні речі захопив гарячий танець світла, що лилося й лилося від величезної книги, розгорнутої на столі.

Вона була давньою: чотириста вісімдесят два пергаментних аркуші, оправлені в дубові дошки, обтягнуті зеленим оксамитом. Соковиті зелені, червоні, бузкові, блакитні, сині завитки розкішного орнаменту сипали лелітками.

Яскраво полум'янів тонкий візерунок червоних та золотих ліній. Незгасно зоріли чіткі охайні літери. Всі чари нашої землі — і золото літнього дня, й прозору синяву місячної ночі, й тепло невтомних рук, і жар палких сердець — увібрала ця книга. Тому й безвладним виявився час над її магічною силою. Кожен, хто торкався тих сторінок, ставав свідком дива.

... Рвучкий вітер звідкись приніс густий запах свічок.

Несподівано почулися швидкі приглушені кроки, шурхіт чернечих ряс.

За мурами Пересопницького монастиря — хвилювання й урочисте піднесення.

— Несуть! Несуть! — вихопилося в когось із послухників.

Ченці Григорій та Михайло обережно, наче немовля, тримали свій рукопис. У мерехтливому світлі свічок книга, загорнена у вишитий обрус, й справді здавалася живою. З чернечих келій визирали зачудовані обличчя всім хотілося подивитися на ту книгу зблизька. Знали в монастирі про сміливий задум — вперше перекласти Святе Письмо українською мовою. Копітка праця перекладача й переписувача тривала п'ять років. І ось сьогодні праця скінчилася — у світі житиме ще одна книга! Та чи довгим буде її життя? Григорій і Михайло вірили в щасливу долю своєї книги, бо ж народилася вона з любові до рідної землі...

Отож Україні стало служити Пересопницьке Євангеліє.

Багато бачило на своєму віку, часом губилося в бурхливому вирі життя. Але з'являлося знову, вражаючи нетлінною красою. Як і колись, несло мудре слово, сповнювало душі вірою й надією, випромінювало незмірну любов до Батьківщини. Глибоке почуття до України, втілене в слові та барвах Пересопницького Євангелія його творцями, зробило цю книгу національною святинею. Як коштовний скарб, зберігається вона нині серед інших визначних пам'яток людського духу.

Того зимового дня 1991 року, коли весь світ почув присягу тільки-но обраного Президента України, Пересопницьке Євангеліє побачили мільйони людей. Бо під час присяги воно лежало перед Президентом. Стародавня книга — свідок визвольних змагань кількох поколінь українців — святим словом благословляла в майбутнє незалежну Україну.

І мільйони людей сповнила велика надія — прийде знову весна, полетять над Україною журавлі, тільки щастя нестимуть вони на своїх крилах.

О. Данилевська

НАЙДОРОЖЧИЙ СКАРБ

РІДНЕ СЛОВО

Мова народу — краший, що ніколи не в'яне й вічно знову розпускається, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії. У мові одухотворюється весь народ і вся його батьківщина; у ній втілюються творчою силою народного духу в думку, в картину і звук небо вітчизни, її повітря, її фізичні явища, її клімат, її поля, гори й долини, її ліси й ріки, її бурі та грози — весь той глибокий, повний

думки й почуття голос рідної природи, який лунає так гучно в любові людини до її іноді суворой батьківщини, який відбивається так виразно в рідній пісні, в рідних мелодіях, в устах народних поетів. Проте у світлих, прозорих глибинах народної мови відбивається не тільки природа рідної країни, а й уся історія духовного життя народу.

Покоління народу проходять одне за одним, але результати життя кожного покоління залишаються в мові — у спадщину нащадкам. У скарбницю рідного слова складає одне покоління за одним плоди глибоких сердечних рухів, плоди історичних подій, вірування, погляди, сліди пережитого горя й пережитої радості,— одним словом, увесь слід свого духовного життя народ дбайливо зберігає в народному слові. Мова є найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живущі та майбутні покоління народу в одне велике, живе історичне ціле. Вона не тільки виявляє собою життєвість народу, але є якраз саме це життя.

Коли зникає народна мова — народу більше нема! Ось чому, наприклад, наші західні брати, витерпівши всі різноманітні насильства від чужинців, коли це насильство, нарешті, торкнулося мови, зрозуміли: йдеться тепер уже про життя чи смерть самого народу. Поки мова народна в устах народу, до того часу живий і народ.

І нема насильства нестерпнішого, як те, що хоче відібрати в народу спадщину, створену незчисленими поколіннями предків. Відберіть у народу все — і він усе може повернути, але відберіть мову — і він ніколи більше вже не створить її. Нову батьківщину навіть може створити народ, але мови — ніколи: вимерла мова в устах народу — вимер і народ. Але якщо людська душа здригається перед убивством однієї недовговічної людини, то що ж повинна б почувати вона, зазіхаючи на життя багатовікової історичної особистості народу — цього найбільшого з усіх створінь Божих на землі?

Не умовних звуків тільки вчиться дитина, вивчаючи рідну мову, а п'є духовне життя й силу рідного слова. Воно пояснює їй природу, як не міг би пояснити її жоден природознавець, воно знайомить її з характером людей, що її оточують, із суспільством, серед якого вона живе, з його історією та його прагненнями, як не міг би ознайомити жоден історик; воно вводить її в народні вірування, в народну поезію, як не міг би ввести жоден естетик; воно, нарешті, дає такі логічні поняття й філософські погляди, яких, звичайно, не міг би дати дитині жоден філософ.

За К. Ушинським

РІДНА МОВА

Рідне слово — це невід’ємна частина рідного краю. Для українця це закучерявлені темними парками схили Дніпра в Києві, над якими велично здіймається в небо дзвіниця Печерської лаври, це старовинна архітектура Львова, золотoverхий Чернігів над срібною Десною, струнки й строгі хмарочоси індустріального Харкова, буйнозелена Волинь із сумними плесами озер.

А над усією Україною, у Каневі, на Чернечій горі,— могила великого Кобзаря, який колись розказав нам, «чий ми діти», розказав нашу минулу славу і заповів усім прийдешнім поколінням:

Свою Україну любіть,
Любіть її... Во врем’я люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

Звуки рідної мови пов’язані не тільки зі звичним образом рідного краю, а й із тим, що закарбувався в пам’яті наших давно віджилих предків; його увічнено в пісні й передано нам у спадщину.

Ой, на горі та женці жнуть,
А попід горою ярмом-долиною
Козаки йдуть...

І уявляється: поле, жнива. Під голубим небом селяни жнуть пшеницю. Виблискують під сонцем серпи. А низом проходять козаки, хвацько виспівуючи: «Засвіт встали козаченьки». У високих шапках, червоних жупанах, із шаблями при боці.

Нашою мовою Маруся Чурай складала пісні, що додавали козакам снаги, нею звучали накази славнозвісного полководця й гетьмана Петра Сагайдачного, який вів на бій козацькі полки.

Це мова могутнього військового й політичного об’єднання Запорозька Січ, що довго й завзято боронило свою волю.

Пісні предків, давні літописи розказали нам про ті криваві часи, сповнені трагізму поразок та пафосу героїства і звитяг.

У нашій мові — безсмертя духу нашого народу. Століттями гнана й переслідувана у великодержавній казармі-імперії, вона все ж існувала в піснях і думах, казках і переказах, гострилася й виточувалася в приказках і прислів’ях, у самобутніх словах і зворотах.

У чорні для неї часи безправ’я, переслідування її притулком найчастіше була сільська хата. Панство вважало українську мову непридатною для культурного вжитку. У той же час видатні вчені, прогресивні діячі були іншої думки.

Ще в 1834 році вчений-мовознавець Ізмаїл Срезневський писав, що українська мова є однією з найбагатших слов’янських мов, що вона

навряд чи поступається чеській за кількістю слів і виразів, польській — мальовничістю, сербській — приємністю. «Ця мова, — писав він, — може рівнятися з освіченими мовами гнучкістю й багатством синтаксису, мова поетична, музикальна, мальовнича». І Срезневський щиро сподівався, що жива, народна українська мова стане літературною. Він вірив, що «мова Хмельницького, Пушкаря, Дорошенка, Палія, Кочубея, Апостола повинна передати нащадкам славу цих великих людей України».

Не оминули увагою нашої мови й іноземці, які бували на українській землі. Француз П'єр Шевальє, який перебував тут у XVII столітті, за Хмельниччини, у книжці «Історія війни козаків проти Польщі» згадує, що українська мова «дуже ніжна й сповнена пестливих виразів та надзвичайно витончених зворотів». А німецький поет XIX століття Фрідріх Воденштедт, який подорожував Україною, підносить її найвище серед слов'янських сестер. Він писав, що українська мова — наймелодійніша й найголосніша поміж усіма слов'янськими мовами, з великими музикальними можливостями, що ніде дух народної поезії не відбився настільки виразно й сонячно, як він відбився в піснях українських.

За А. Матвієнко

МОВНІ ОБОВ'ЯЗКИ ГРОМАДЯН

Мова — запорука існування народу. Захищаючи рідну мову, ти захищаєш свій народ, його гідність, його право на існування, право на майбутнє. Не ухиляйся від цієї боротьби!

Захист рідної мови — найприродніший і найпростіший, найлегший і водночас найнеобхідніший спосіб національного самоутвердження й діяльності в ім'я народу. Маєш нагоду бути борцем за свій народ — будь ним!

Володіння рідною мовою — не заслуга, а обов'язок патріота.

Розмовляй рідною мовою — своєю і свого народу: скрізь, де її розуміють, з усіма, хто її розуміє. Не поступайся своїми мовними правами заради вигоди, привілеїв, лукавої похвали.

Ставлення до рідної мови має бути таким, як до рідної матері: її люблять не за якісь принади чи вигоди, а за те, що вона — мати.

Сім'я — первинна клітина нації. Щоб вона не омертвіла й не відпала від національного організму, її має жити культ рідної мови. Тому розмовляй у сім'ї мовою своєї нації. Не вмій — учись. Прищеплюй дітям ставлення до мови як до святині, найдорожчого скарбу.

Допомагай кожному, хто хоче вивчити українську мову. Ніколи не зупиняйся у вивченні рідної мови. «Усі головні європейські мови можна вивчити за шість років, свою ж рідну треба вчити ціле життя». *(Вольтер)*

У твоїй хаті завжди мають бути українські книжки, журнали, газети. Не забудь і про дитячі видання. Хай звучить у твоїй хаті українське слово з теле- і радіоприймачів.

Не будь байдужим до найменших виявів обмежень чи зневаги української мови. Стався до інших мов так, як би ти хотів, щоб ставилися до твоєї рідної мови.

Бережи своє ім'я та імена своїх близьких від лакейських деформацій за чужомовним зразком. Пестлива форма власних імен, особливо дитячих, не повинна виходити за межі української мови, національної традиції.

Пам'ятай: найкращі вчителі мови для дітей — це мати й батько.

У наш час доволі поширені міжнаціональні шлюби. Цілком природно, що в таких сім'ях виникає проблема вибору мови. В ідеалі тут повинні звучати обидві мови, однак не в якомусь змішаному вигляді, а кожна — у своєму літературному варіанті.

Батьки в таких сім'ях повинні використати обидві мови не просто для спілкування, а як засіб прилучення своїх дітей до багатств духовної культури обох народів.

Вивчай інші мови. Це дасть змогу не тільки оволодіти ключами до скарбниць духовності інших народів, але й об'єктивно оцінити свою мову, її сильні та слабкі сторони. «Хто не знає чужих мов, той нічого не відає про свою» (*Й.В. Гете*).

Знання чужих мов пробуджує бажання працювати для утвердження й розвитку рідної мови, сприяти тому, щоб вона посіла гідне місце серед авторитетних мов світу.

Нашому поколінню випало складне й відповідальне завдання — відродження української мови, державності, нації. За нас цього ніхто не зробить. Це наш історичний обов'язок, виправдання нашого перебування на цьому світі. Не перекладаймо цього тягара на плечі своїх нащадків, бо може бути запізно. Діймо! В ім'я нашого народу, в ім'я найвищих ідеалів Людства — свободи і справедливості.

За І. Огієнком

Кінець безкоштовного уривку.
Щоби читати далі, придбайте,
будь ласка, повну версію
книги.